

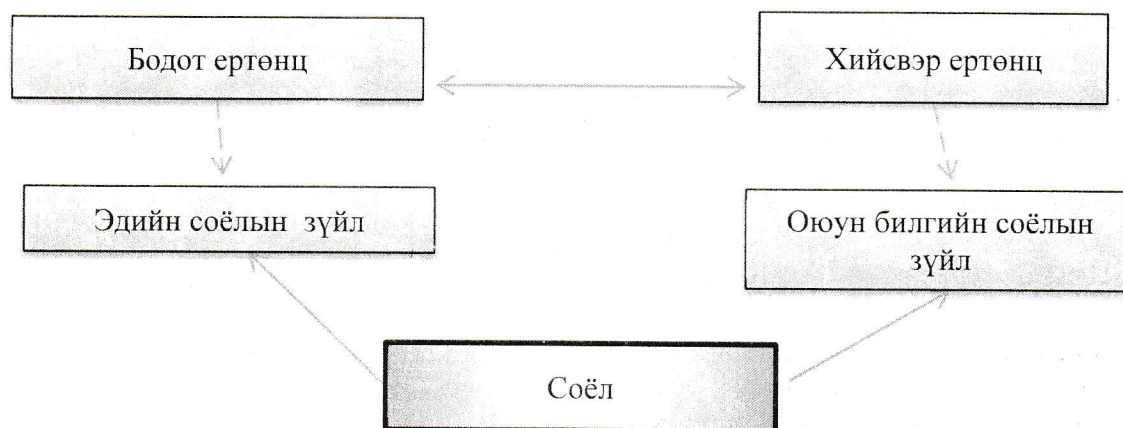
МЕТАФОР БА ХЭЛНИЙ СОЁЛ СУДЛАЛ

Ж. Баянсан*

Соёлын тухай олон зуун тодорхойлолт гарсны зарим нь соёлыг биежсэн хөдөлмөртэй холбож, зарим нь хүний бүтээсэн эдийн болон оюуны үнэт зүйлсийн цогцолбор хэмээн тайлбарласан байна.

Соёл буюу *culture* (*культура*) гэдэг энэ үг нь латин хэлний *Colere* буюу анхны утга нь байгалийг хүн зориудаар хөндөж, өөрийн ашиг сонирхолд нийцүүлэн өөрчлөх буюу газар боловсруулах гэсэн утгаар хэрэглэж байсан үгээс гарал ирэлтэй ажээ.

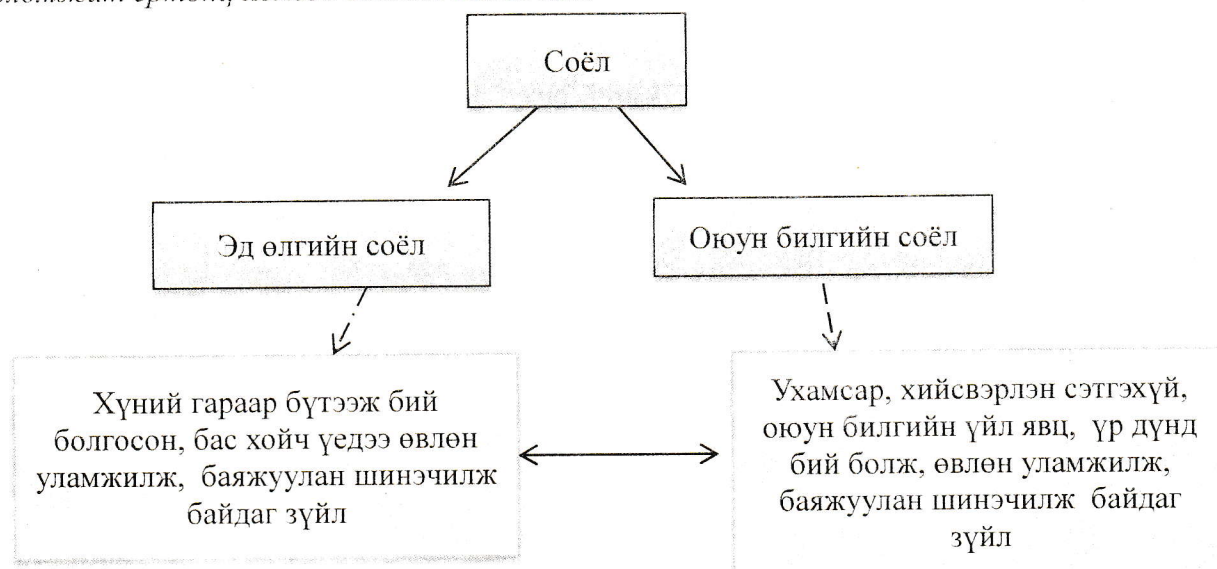
Гэвч соёл бол хориглож цээрлэдэг, бас урьдаас дагаж мөрддөг зүйлс тодорхой тогтолцоо болон илэрч байдаг хамт олны өвлөмөл ой юм. Ийм учраас ажиллаж хөдөлмөрлөх арга барил, ёс суртал, зан заншил, харилцах онцлог, ертөнцийг үзэх үзэлт, ертөнцийг таньсан танилт, түүнийг хөндөн хувиргах арга үйлдэл бүхэн соёлд хамаатай бөгөөд зам харгуйд хаа сайгүй хэвтэж байдаг чулуу бол байгалийн нэг зүйл болохоос соёлын зүйл биш бол харин оршуулсан цогцсын тэргүүн талд зориуд тавьсан чулуу бол харин соёлын учир холбогдолтой болно (*Маслова 2001:12-13*) хэмээх үзэл ч байна.

Дээрх зурагт тасархай зураас нь эдийн соёлын зүйл бол бодот ертөнцийн нэг хэсэг, харин оюун билгийн соёл нь хийсвэр ертөнцийн нэг хэсэг буюу зүйл болно гэсэн санааны тэмдэглэгээ бөгөөд хоёр тийш харсан сум нь эсрэгцсэн харьцааг илэрхийлэх утгатай хэмээн ойлгож болно. Тэдгээрийн агуулгад юу юуг багталцуулан авч үзэж байгааг удаах загвараас ажиглаж болно. Өөрөөр хэлбэл, оюун билгийн соёл гэдэг нь ертөнцийг үзэх үзэл, ертөнцийг таньсан байдлыг илэрхийлэл болж байдаг онцлогтой гэж үзвэл зохих юм. Үүнийг Вайсгерберг бодот ертөнц, хийсвэр ертөнц хоёрын завсрын

* МУИС-ийн МХСС-ийн доктор, профессор

ертөнц хэмээн ойлгох боломжтой гэж тэмдэглэсэн зүйл ч бий. Бас түүнийг *virtual world* боломжит ертөнц хэмээн ойлгож болох юм.

Эсрэгцэнгээ бие биенээ
нөхсөн харьцаа

- Үлгэр домог
-Онцого таавар
-Зүйр цэцэн үг
-Өвөрмөц хэллэг
-Дуу шүлэг (ерөөл магтаал,
хараал зүхэл) гэх мэт хэлний
илэрхийллүүд хамаарна.

Соёл гэдгээс үүдээд *соёл иргэншил* гэдэг бас нэг ойлголт гарч ирдэг. Энэ нь 17 дугаар зуунд латин хэлнээс ирэлтэй *civilis* гэдэг үгээс гаралтай бөгөөд анхандаа зэрлэг балар байдалтай эсрэгцсэн ойлголтыг тэмдэглэж, мөнөөх соёл хэмээхтэй ойролцоо утгаар хэрэглэж байсан гэдэг. Нэхэн дурдвал, 19 дүгээр зууны эцсээр энэ хоёр нэр томъёог утгаар нь ялган зааглаж хэрэглэх хандлаг германы утга зохиолд гарч эхэлсэн гэдэг. Ингэхдээ нийгмийн үйлдвэрлэлийн хөгжлийн ачаар бүтээн боловсруулж авсан эд өлгийн болон оюун санааны цогц бүрдлийгээ соёл иргэншилд хамаат болгон ойлгож, харин энэхүү соёл иргэншлийн оюун санааны агуулга нь даруй соёл хэмээгч болох юм гэж тодорхойлох болсон байна. Германы гүн ухаанч О.Шпенглерийн 1918 онд хэвлүүлсэн нэгэн содон бүтээлийг 1993 онд оросоор “*Закат Европы*” хэмээн орчуулсан эхийн дотор: “соёл болгонд өөрийн гэсэн соёл иргэншил гэж байна. Соёл иргэншил бол чухамдаа, соёлын мөхөл юм гэх буюу соёл бол оюун санааны амьд бие бол соёл иргэншил нь түүний занданшуулсан цогцос шиг юм” гэсэн санаа нь нэн сонирхолтой байдаг. Өөрөөр хэлбэл, О.Шпенглер европын соёл иргэншлийг Европын хувьсал хөгжлийн эцсийн шат хэмээн онцолсон нь яах аргагүй содон сонин санаа юм. Харин Г.Шпет соёл иргэншил бол соёлын төгсвөр ч мөн, эхлэл ч мөн гэж үзсэний хувьд зарин талаараа О.Шпенглертэй адилавар санаа дэвшүүлж байсан бололтой.

Гэтэл А.Тойнби нийгмийн янз бүрийн хэв маяг болгоныг соёл иргэншил гэж үзэх саналтай байсан. Харин С.Хантингтон соёл иргэншил бол соёлын нийтлэг шинжийн хамгийн дээд эрэмбийн зүйл бөгөөд барууны, конфузын, японы, индусын,

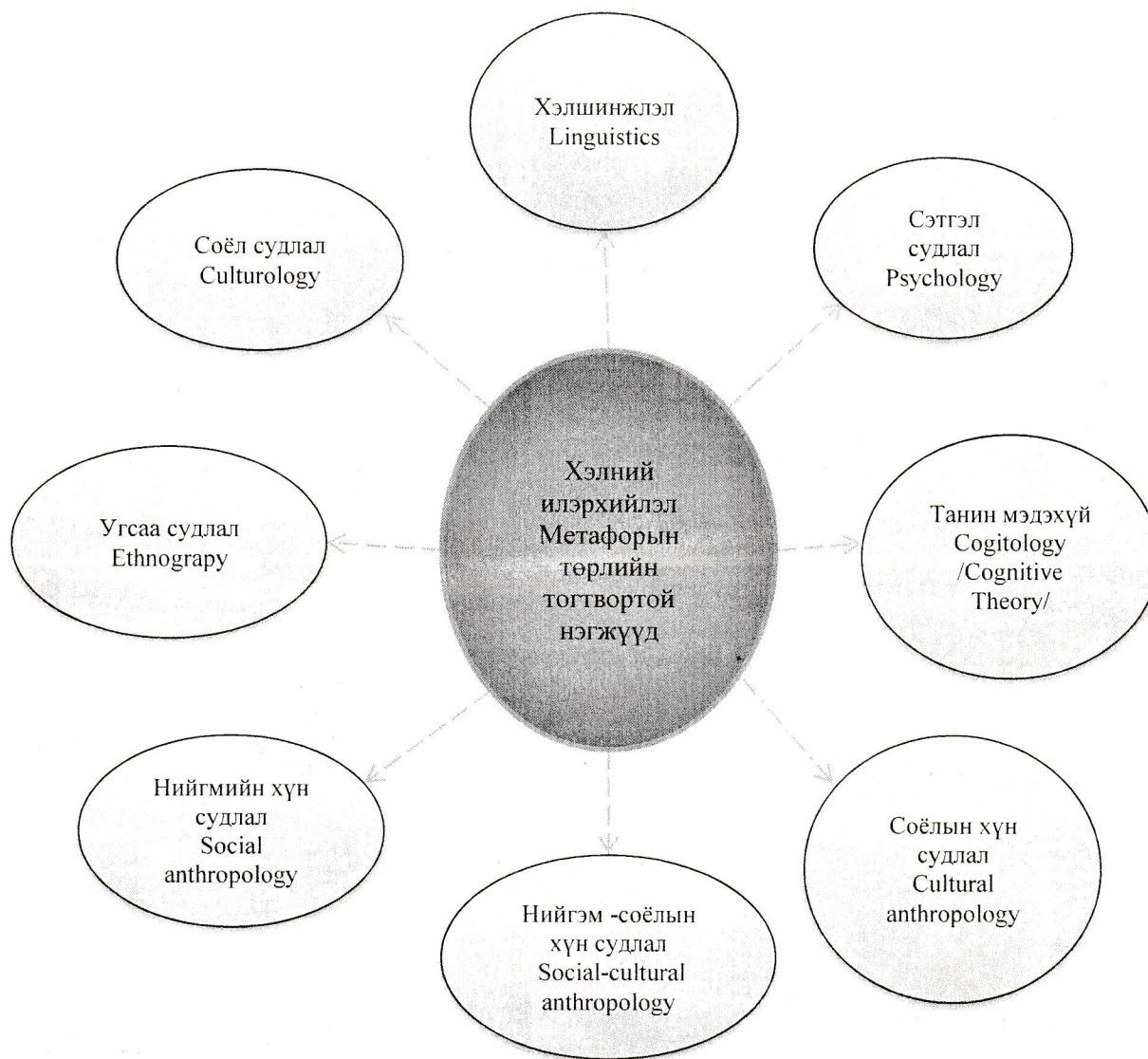
исламын, славян-үнэн алдартны, латин америкийн, африкын гэсэн найман зүйлийн соёл иргэншил байна гэж тодорхойлсон байна.

Тэгвэл М.К.Мамардашвили: *“соёлыг зөвхөн оюун санааны хүч чармайлтаар олж авдаг зүйл бол соёл иргэншлийг ашиглаж хэрэглэж ч болно, хаяж орхиж ч болно”* гэсэн нь бас сонин дүгнэлт гэж үзүүштэй байдаг юм. Хэлний соёл судлалын ганц сэдэвт бүтээлдээ В.А. Маслова: *“соёл бол шинэ зүйлийг бүтээдэг. Харин соёл иргэншил нь нэгэнт тодорхой байсан зүйлийг зөвхөн хувилж олшруулах төдий зүйл юм”* хэмээн тэмдэглэсэн нь соёл ба соёл иргэншил хэмээх ойлголтын орчин үеийн үзэл баримтлал зарим талаар нэлээд цэгцрэх байдалтай болж ирж байна уу гэсэн сэтгэгдэл төрөхүйц байдаг.

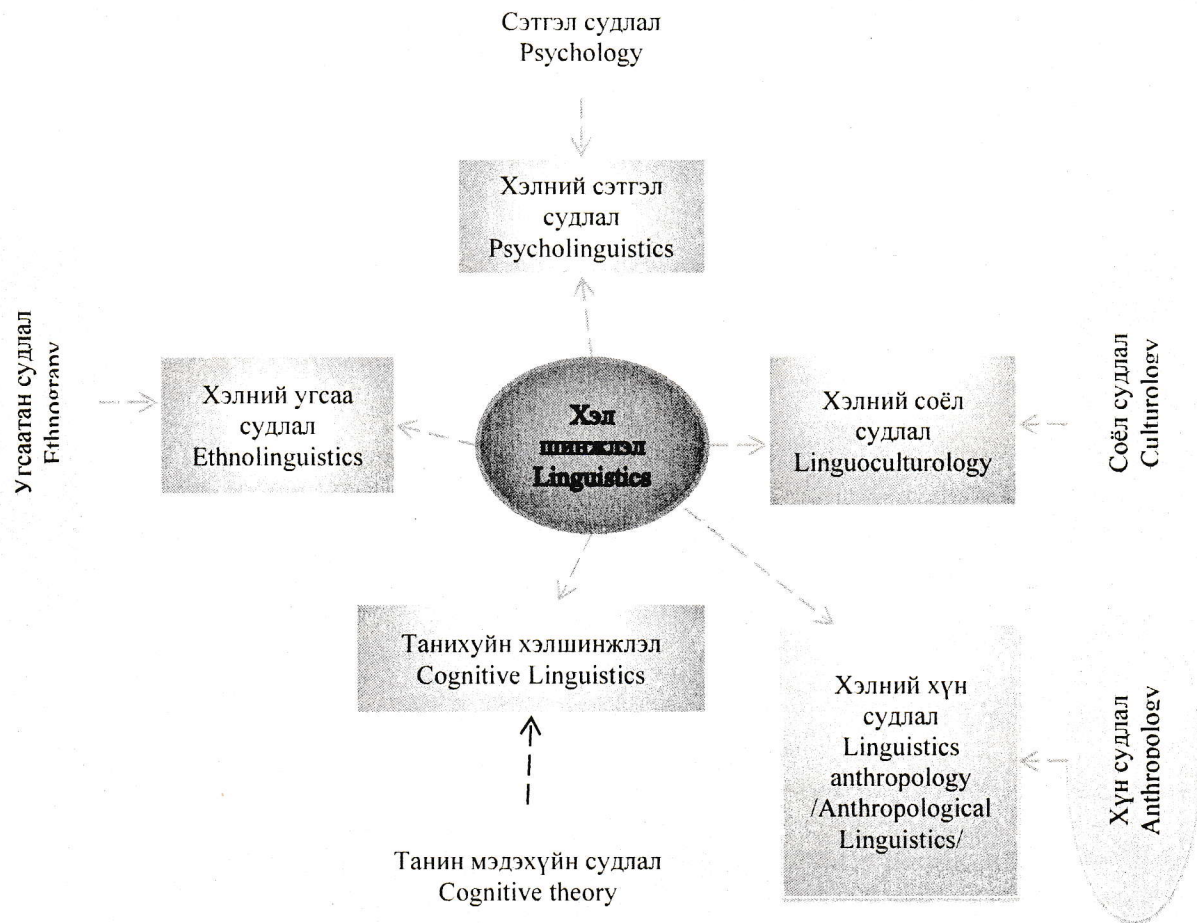
Чингээд хүн төрөлхтөн соёлжих замд хэл ямар үүрэгтэй байсныг бас л олон янзаар төсөөлөн тайлбарлаж иржээ. Нэгэн ишлэл татъя: *“Хэл бол эсвэл соёлын нэг хэсэг буюу махбодь, үгүй бол түүний багаж ээмсэг, хэлбэр нь юм. Харин соёл бол оюун санааны үнэт зүйлсийг бүтээх, хадгалах, хуваарилах, хэрэглэх, бодот ертөнцийг оюунчлан эзэмших нэг зүйлийн тогтолцоо юм”* хэмээсэн Г. П. Немещенкогийн тодорхойлолт бас зүй ёсоор анхаарал татдаг.

Энэ бүхнээс үзэхэд хэл, соёл хоёр ухаант хүний гарал үүсэл, хувьсал хөгжлийн түүхэнд ямар учир холбогдолтой зүйл байдгийг үе үеийн ухаантан мэргэд онцгойлон анхаарч, олон талаас нь нягтлан шинжилж, олон янзын үзэл онол дэвшүүлж ирсэн нь өнөө үед улам бүр чухал ач холбогдолтой болоод байна. Ялангуяа хэлний хийсвэрлэлийн хамгийн дээд эрэмбийн зарим асуудал, онцолж хэлбэл, хэлц нэгжийн утга үүргийг хэлшинжлэлийн ухаан төдийгүй, хүнийг судалдаг бусад ухаануудын онол аргазүйн өнөө хүрсэн төвшний уулзварт авч судлах нь зайлшгүй болж байна.

Хүн бол хийсвэрлэн сэтгэдэг, хэлээр ярьдаг, бас заавал нийтэч, хамт олны дотор төлөвшиж хөгждөг, өмнөх үеийнхний бүтээсэн эд өлгийн зүйл болон оюун билгийн соёлыг бэлнээр өвлөн авч хэрэглэхийн зэрэгцээ, түүнийг баяжуулан бүтээж, хөгжүүлж, улмаар хойч үедээ өвлүүлэн уламжлуулдаг бодгаль бас нийгмийн бие хүн байдаг учраас хүний хэлж сэтгэх үйл ажиллагааны хамгийн дээд эрэмбийн үзэгдэл болон илэрдэг метафорыг судлан тайлбарладгаас хүнийг судалдаг ухаануудын судалгааны аргазүй, үр дүнг цогцоор анхаарч үзэх зайлшгүй шаардлагатай болохыг дараах загвараар харуулахыг зорьсон болно.

Үүнээс үүдээд хүнийг судалдаг ухаанууд буюу ХҮМҮҮНЛИГ-ийн ухаануудын уулзвар дээр дараах шинэ салбар ухаанууд үүсэх болжээ.

Тэгвэл хэл, соёл хоёрын харилцан хамаарлын асуудлыг ерөнхий эсвэл тодорхой аль ч байдлаар авч үзсэн ч тэдгээрийн зайлшгүй нэгдлийг хэлбэр нь чухам ямар байдалтай байх учиртай юм вэ гэдэг асуултыг заавал тодруулахаас өөр аргагүй юм. Үүнд хариу өгөхийн тулд хэл, соёлын харилцан хамааралт шинжийг дараах хэдэн хувилбар бүхий нөхөцмөл асуудлын шийд байдлаар тодорхойлох шаардлагатай болох юм. Үүнд:

1. Хэл, соёлын хамаарлыг харилцахуйн хүрээний асуудал болгон авч үзэх нь зайлшгүй юм. Өөрөөр хэлбэл, нийгэмшсэн хүнээс ангид энэ тухай авч хэлэлцэх боломжгүй юм.
2. Хэрэв хэл, соёлын харилцан хамаарлын асуудлыг гарвалзүйн өнцгөөс нь харвал хэлж ярих, түүнийг сонсож хүлээн авах чадвар дээд эрэмбийн сэтгэцийн тогтолцоонд бүрэлдэн төлөвших онцлог ямар байдалтай хэрэгждэгийг анхаарч үзэх шаардлагатай болно гэсэн үг ажээ. Үүнтэй уялдаад хүний чадварыг орон зай, цаг хугацааны орчилд дамжуулан нэвтрүүлэх үйл ажиллагаа ямар оньсоор хэрэгжиж байгаад хариу өгөх ёстой болдог байна.
3. Нөгөөтээгүүр, нийгэмшсэн хүн төрөлхтөн үүсч бий болоход хэл, соёлын үүрэг ямар учир холбогдолтой байсан вэ гэдэг асуудал нь хувьсалзүйн учир холбогдолтой болохын хувьд бас л зүй ёсоор анхаарал татдаг байна.

Хэл, соёл хоёр харилцан бие биенээ нөхцөлдүүлэх болзмол шинж нь тэдгээрийн аль алинд багталцаж байдаг зарим нэгэн дундын үүсгэлийн үүтгэл шалтгаанаар хэрэгжиж байдаг гэсэн нотолгоог судлаачид уг асуудлын мөн чанарт хариу өгөх эх үндэс болгодог байна. Хэл, соёл хоёр гарвалзүйн шалтгаанаар харилцан нөхцөлдмөл шинжтэй байдгийг нотлох баримт болдог энэхүү дундын махбод нь чухам юу байх вэ гэвэл, тэр нь даруй оюун билигийн (*оюунлиг*) буюу хийсвэрлиг махбод (*идеальное или Idealized*) ажээ. Энэхүү оюун билигийн (*хийсвэрлиг*) махбод нь хэлэндээ гэхэд түүний тэмдгүүдийн утга болж илэрдэг. Харин соёлдоо бол соёлын зүйлсэд дам биежсэн хэлбэр байдлаар оршиж байдаг байна. Түүнчилэн ямар нэг үйл ажиллагааны арга хэлбэр ч юмуу, эсвэл ямар нэг үйл ажиллагааны хүрэх үр дүнгийн дүр, үгүй бол энэ үр дүнд хүрэх зохистой арга, үйл ажилаагааны дүр маягаар дам биш, шууд хүртэгдэх нь ч бий ажээ. Ингэхлээр оюун билигийн (*оюунлиг*) буюу хийсвэрлиг зүйл гэдэг нь чухамдаа хэл соёл хоёрыг харилцан нөхцөлдүүлэгч үүтгэл болохын дээр тэдгээрийн нэгдмөл шинж бодитой орших хэлбэр болж байна гэсэн үг юм.

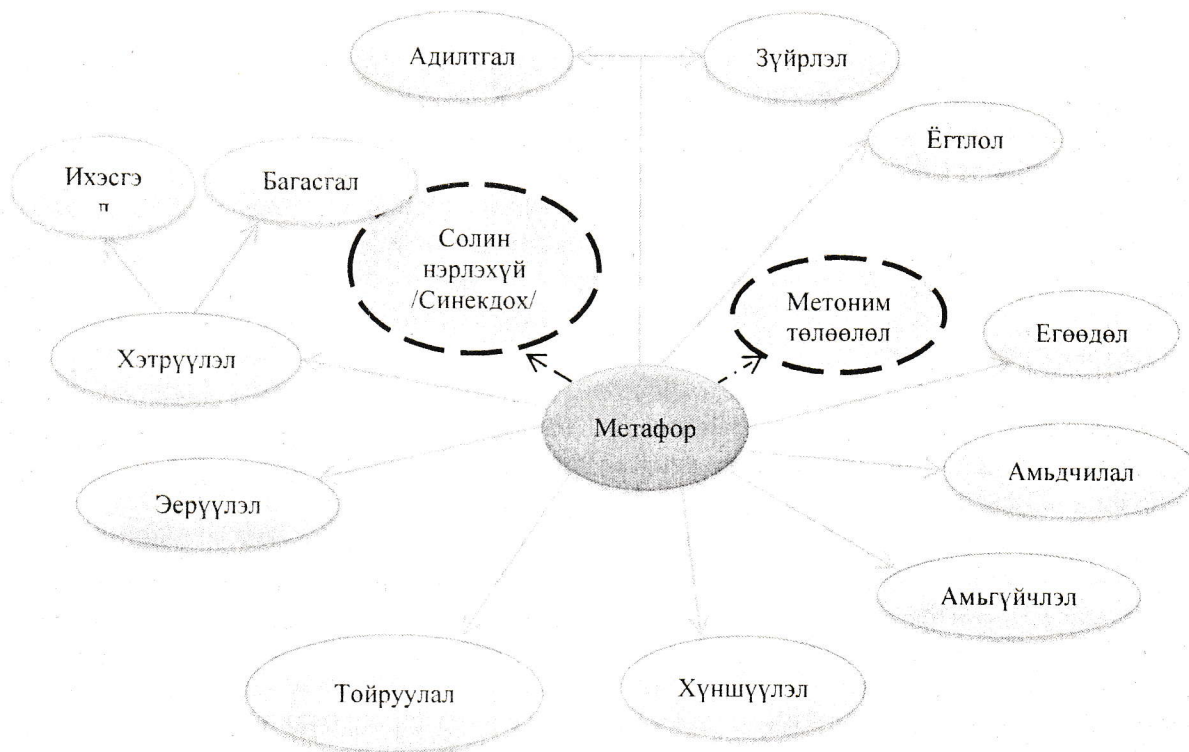
Ингэхлээр хүний биед цоо шинээр “*үүсэн бий болж*” байгаа энэ чадвар нь амьтан хүний алинд нь ч төлөвшдөг рефлексээс тэс ондоо, зөвхөн ухаант хүнд л цогцлох зүй тогтолтой, онцгой чадвар юм. Энэ онцгой чадвар л хүнийг амьтнаас ялгах нэг гол чанар болно. Энэ чадварынхаа ачаар хүн амьтны сүрэгт биш, гагцхүү хүний нийгэмд аж төрөх хувьтай болж, тэдний өвөг дээдсийн уридаас хуримтлуулсан соёлын зүйлийг хүртэж мэдрэхээр зогсохгүй, түүнийг эзэмдэж эзэмших, хөгжүүлж гүнзгийрүүлэх, улмаар хойч үедээ биежүүлэн үлдээх жам хуультай байдаг ажээ. Хэрэв ингэж үзвэл, хэл бол хэдийгээр соёлын нэг зүйл боловч, хэрэв соёлын тухайн зүйлийг хүртэж мэдрэх, ухаж ойлгох оюун билиг хүнд дутвал соёлын тэмдгийг хэлний тэмдгээр хичнээн тов тодорхой илэрхийлсэн ч гэсэн түүний агуулга буюу утга санаа нь тухайн хүнд огтхон ч эс ухагдаж болно.

Хэлний тэмдгийг зууч болгосон соёлын тэмдгийг бүтэц бүрэлдэхүүнээр нь задлах (*эсвэл бие махбодоороо, үгүй бол оюун ухаанаараа*), түүнийг зүй зохисоор нь ашиглаж хэрэглэх, хэрэгцээ гарвал шинээр бүтээж бий болгох зэрэг чадвар, дадал хүний биед төлөвшихийн цагт сая хэл, соёл хоёр нөхөцмөл шинжтэй мөн чанар болно.

Энэ бол соёлын зүйлтэй харьцах, түүнийг ашиглаж хэрэглэх, бас түүний бүтцийн загвар, түүнийг бүтээх үйл ажиллагааны загварт тулгуурлан түүнтэй ижил зүйлийг давтан бүтээх буюу хувилах эсвэл түүнтэй хэлбэр, агуулгын аль нэг шинжээрээ адилсуу өөр шинэ зүйлийг хийж бүтээх чадварыг эзэмших арга үндэс болно.

Соёлын зүйлс нь хүний чадварыг биежмэл хэлбэрээр удамшлын бус аргаар үеэс үед өвлөн уламжлуулж байгаагаараа онцлог юм. Харин үйл ажиллагааных нь хэв загвар болтлоо хүнийг насан турш нь дагаж, хойч үед нь нэвтрэн уламжилж байдгаараа удамшлын программтай адилсуу зүй тогтолтой болж байна.

Ингэснээр орчин үеийн хэлний соёл судлал нь хүмүүнлигийн ухаануудын уулзвар дээр хүний хийсвэрлэн сэтгэх чадварын хамгийн дээд эрэмбийн үзэгдэл болох метафор, түүнийг үүсгэх арга, харилцаандаа түүнийг хэрэглэхийн утга учрыг судлан тайлбарлах ухаан болж байна.

Ингээд хэл, соёл хоёрын харилцан хамаарлыг таньж мэдэх нэг хэрэглэгдэхүүн, хэрэглүүр нь Метафор судлал гэж үзвэл, Метафорыг бүтээх оньс нь сэтгэлгээний тогтвортой хэв шинж (*Stereotype*), сэтгэлгээний жишиг хэмжүүр (*Etalon*) гэх мэт мета хэлийг ашиглахаас өөр аргагүй болно.

Эталон, стереотип үүсэхэд тухайн соёл-хэлтний аж төрж ирсэн газар нутгийн тогтоц, байгаль цаг уурын нөхцөл, тэнд ургадаг ургамал, тэнд амьдардаг амьтан, тэнд байдаг гол мөрөн, уул ус, тэдгээрийн байдал шинж эртнээс эдүгээ хүртэл тэнд аж төрж ирсэн овог аймаг, отог омог, үндэстэн угсаатан, ястан үндэстний уламжлалт аж төрөх арга ухаан, хийж бүтээж ирсэн эд өлгийн зүйл, ёс заншил, шашин шүтлэг үүнтэй холбоотой тэдний эрхэмлэн дээдэлдэг, дургүйцэн жигшдэг бүх зүйл, зан үйлийн чуулбар болгон чухал учир холбогдолтой байдаг учраас метафор судлалд тэр болгоныг маш нягт нямбай анхаарч үзэх ёстой.

Хүн соёлын зүйлтэй харьцаж эхлэхийн цагт тухайн юм “*Юу байна вэ?*” гэдэг нь төдий л чухал биш, харин “*Яагаад ийм байна вэ?*” гэдэг хандлага маш чухал учир холбогдолтой байна.

Соёлын зүйл болгоныг бүтэц махбодоор нь задлахын хэрээр түүний хэлбэр маяг, бүтэц байгууламжтай нийцсэн үйлдэл, үйл ажиллагааны хэв маяг буюу чадвар хүний бие цогцост аяндаа төлөвшин тогтдог байна.

Энэ чадвар нь тухайн зүйлийн хэлбэр бүтэц, түүнтэй харьцах үйл ажиллагааны тогтвортой хэв маяг (*stereotype*) байдлаар сэтгэцэд хадгалагдана.

Сэтгэцийн энэ тогтвортой хэв шинж нь соёлын тухайн зүйлийг ажиглаж хэрэглэх, бүтээж бий болгох, улмаар түүнийг үеэс үед өвлүүлэн уламжлуулах оньс болдог байна.

Соёлын аливаа зүйлийг уламжлуулахад тухайн зүйлээс гадна түүнийг бүтээж хийсэн үйл ажиллагаа, бас түүний бүтэц хэлбэр, бүтээх үйл ажиллагааны тухай

сэтгэцийн хэв загвар гол хүчин зүйл болно. Үүний ачаар соёлын зүйлс удамшлын бус аргаар үеэс үед маш богино хугацаанд хүний чадвар болж төлөвших учиртай байна.

Нүүдэлчдийн сэтгэлгээг судлахдаа Хүн-Байгаль, Хүн-Мал/амьтан, Хүн-Хүн гэсэн харьцаанд авч үзэх ёстой. Энэ байдлаас үүссэн зарим жишиг хэмжүүр (эталон) - ийн жишээг ажиглая.

*Хаврын тэнгэр шиг хувирамтгай
Үүрийн цолмон шиг тод
Талын цэцэг шиг танхил
Арван тавны сар шиг мэлтгэр
Ургаа хад шиг хөшүүн хойрго
Үнсэнд хаясан шалз шиг орц гарцгүй
Өрөмний өт шиг тогтворгүй
Нуур нугас шиг ижилдэн зохирсон
Усны шувуу шиг суурин нутаггүй
Хургаа голсон хонь шиг энэрэл эргэцэлгүй
Тэлээ хурга шиг танхи дураараа
Өттэй ямаа/тэмээ шиг тогтвор суурилгүй
Дөрлүүлсэн бух шиг дуулгавартай
Дөргүй бух шиг өөрийнхөөрөө зүтгэх
Хонины морь шиг номхон
Нуруугаа авсан морь шиг халирхай
Уургын морь шиг уулгамч
Сүүл долойсон гөлөг шиг долгинуур*

Дээрх жишээнээс ажиглавал, сэтгэлгээний жишиг хэмжүүр болсон илэрхийллүүдийн зарим нь монгол газар нутгийн байгалийн байдал, цаг уурын орчин нөхцөлийн онцлогтой холбоотой, нөгөө зарим нь монголчуудын нэн эртний үеэс амьдарлагынхаа үндэс болгож ирсэн уламжлалт мал, аж ахуй, түүнийг эрхлэх явцад бий болсон танилт, зан үйл зэргээс шууд шалтгаачан хамаарч үүссэн болох нь илэрхий байна. Жишээлбэл, “хаврын тэнгэр шиг ааштай хүн” гэдэг адилтгал нь монгол газрын хаврын тэнгэрийн өдөрт хэдэн янз болж хувирдаг байдлыг эс мэдэх хүнд ямар ч энэ газрын хүмүүст ойлгогдох жинхэнэ утга санаа нь тун бүрхэг бүдэг байхаас аргагүй. Үүний эсрэгээр чийглэг зөөлөн уур амьсгалтай газар нутагт хаврын өдөр ирэх тусам намууран дулаарч, улам аятай тавтай болж, хүмүүсийн зүрх сэтгэл хөөрөн сэргэдэг газарт бол энэ илэрхийлэл маш ялдам, эелдэг сайхан ааштай хүний зан аашийг илэрхийлсэн утгатай хэрэглэгдэх боломжтойг тааварлахад төвөггүй байна.

Үүнчлэн, “үнсэнд хаясан шалз шиг” гэдэг адилтгалыг хаврын цагт хачиг бууж, ядарч доройтсон бог мал, ялангуяа туниа муутай төл малыг туйлдуулдаг нэгэн аюултай гамшиг байдаг хийгээд түүнийг малын биеэс түүж, дахин малын биед орохоос нь сэргийлж, халуун нурамтай үнсэнд хаяж, сая нэг амсхийдэг үйлийг эс мэдвэл, гадаадын байтугай, дотоодын бидэнд ч гэсэн тун ойлгомжгүй илэрхийлэл байдаг нь цөм соёлын учир холбогдлоор тайлбарлагдах үүдэлтэй байдгийн гэрч болно. Үүний нэгэн адилаар, “уургын морь шиг” гэдэг адилтгалын утгыг зөв ойлгоход бас л ороо морийг элдэж, уургалж барихад тусгайлан давхиулж хэвшүүлсэн морио ингэж нэрлэдэг, ийм морьтой бол ямар ч ороо морийг бахдалтай уургалж цадаж байгааг үзэж эс мэдэрсэн хүнд бас л учир битүүлэг утгатай адилтгал болно.

Ухаант хүнийг байтугай, адгуус малыг гэршүүлж гаршуулах явцдаа хүн өөрийнхөө дураар тэдний үйлийг залж чаддаг болтол нь дасган хэвшүүлж, жолоодон сургана гэдэг бол үнэхээр гайхалтай соёл гэхээс яах вэ? Эдгээр үзэгдэл баримт бол бидний өмнө тэмдэглэснээр, монголчуудын уламжлалт сэтгэлгээний онцлогийг таньж тайлахдаа тэдний үйлийг Хүн-Мал, Хүн-Амьтан, Хүн-Хүн гэсэн хосолмол харьцаанд авч шинжлэх нь зохистой байдаг гэсний учир энэ болно.

Хүний хэлний чадварын хэрэгжих нөхцөл давын өмнө:

1. Тухайн хэлний үгийн сан-утгазүйн мэдлэг
2. Хэлзүйн дүрмийн тогтолцооны тухай мэдлэг
3. Байгаль, нийгмийн юм үзэгдэл, үйл байдал, шинж чанар, тэдгээрийн харьцаа хамаарлын тухай дэвсгэр мэдлэгээс ихээхэн хамаарна. Эдгээрийн нэгдлээс ухамсрын агуулга бүрдэнэ.

Ухамсрын агуулга нь соёлын зүйлийг эзэмших явцад бүрэлдэж, тухайн соёлын зүйлийн биежмэл хэлбэр ба түүнийг бүтээх, түүнтэй харьцах, улмаар түүний ашиглаж хэрэглэх үйл ажиллагааных нь хэлбэртэй хамтаар үндэстний сэтгэлгээ (*Mentality*)-ний хэлбэр, тогтвортой хэв шинж (*Stereotype*), “*дардас*” байдлаар ухамсарт төлөвшин хадгалагддаг байна.

Соёлын зүйлийг нэвтрүүлэх хэлний үүрэг, чадвар боломжийн мөн чанар чухам юу юм бэ? гэвэл:

Агуулгыг нь хэлний тэмдгийн бод биеэр зуучлан нэвтрүүлж, оюунжсан дүр, дүрслэл байдлаар ухамсарт тогтоон бэхжүүлж байдаг хүний онцгой чадвар буюу мэдлэг юм гэж үзэж болно. Хэлний илэрхийллийг ашиглаж соёлын зүйлийг үеэс үед уламжлуулахад хэлний тэмдгийн бод бие нь харилцагчдын ухамсар, оюун санаанд байгаа соёлын зүйлийн тухай мэдлэгийг “*цочроож*” сэргээдэг, зуучийн төдий л үүрэгтэй болохоос утгын тал нь хамгийн чухал зүйл болно. Эдгээр хэллэгүүдийн утгыг юу гэж ойлгох учиртайг анхааралтай ажиглана уу.

- *Гуялаагүй байж туг ширээ*
- *Төрж ядаж байж төлөгт эх болох*
- *Тос гүзээлэх гээд тугалаа гүзээлэх*
- *Өглөө хазаар, орой ташиур*
- *Ухнад явсан хүү ямаа шиглэсэн хойно ирэв*
- *Үхрийн сүүл дээр хутга*
- *Үдийн газар нэргүй, үнсний цаана мөргүй*
- *Нэр хугарахаар яс хугар*
- *Урмы нь хугалахаар ууцы нь хагал*
- *Зэмэнд хатахаар зэвэнд хат*
- *Ургамалд үгүй бол сургамалд үгүй*
- *Усан нүдтэй цусан зүрхтэй*
- *Харьтыг хажуунаас нь харийн хүнийг гаднаас нь*
- *Яаравч явган бүү суу*
- *Оргүйгээс охинтой нь дээр*
- *Зээрээр мал хийдэггүй, зээгээр үр хийдэггүй*
- *Хийморий нь ямаа хивэх*

Зарим нэг хэллэгийн утга санаатай холбоотой ганц хоёр зүйл тэмдэглэе.

Үүнд: “*Гуялаагүй байж туг ширээ*” гэдэг хэллэг нь шууд утгаараа зөвхөн тэмээний тарга тэвээргийг шинжиж тодорхойлохоос үүдсэн гэдгийг мэдэж гэмээнэ, түүнийг хүний зан байдлын ямар шинжид хамаатай болгон маш уран яруу илэрхийлж байгааг мэдэхэд амаргүй. Хэрэв үүнийг зөв тайлж чадвал уг хэллэг нь “*санаа нь тэнгэрт, салтаа нь цасанд, санаа нь эзнээ голдоггүй, сархинаг нь баасаа голдоггүй, эзэн нь юмаа голдоггүй, ирэг нь сүүлээ голдоггүй, саваагүй нохой саранд хуцах гэгч*” хэллэгүүдтэй яагаад ойролцоо утгатай болох боломжтойг тайлбарлахад амархан болж ирнэ.

Ер нь дүрслиг сэтгэлгээний илрэл нь даруй метафорчлох аргаар үүсдэг. Ингэхлээр метафор бол шинээр таньж мэдсэн зүйл, эсвэл шинээр бүтээж бий болгосон зүйл, үгүй бол өинээр нэрлэх зүйлийн илрхийлэл болдог гэдгийг мартаж болохгүй. Нөгөөтэйгүүр, аливаа метафор үүсэх, түүнийг харилцаанд ашиглаж хэрэглэх хэрэгцээ шаардлага нь уг юм, үйл явдал, үйл байдал, шинж цанар, нөхцөл байдалд хандах өгүүлэгчийн сэтгэл хөдлөлийн байдал, хандамж, түүгээрээ сонсогчид нөлөөлж, түүний сэтгэл хөдлөлийн янз байдлы нь тандаж мэдэх гэсэн дотоод сэдэл тэмүүллийн илрэл байдгийг ямагт санах учиртай болно.

Эндээс ажиглавал, дээрх хэллэгүүдийн утга санааг зөв ойлгож тайлахын тулд монголчуудын уламжлалт аж төрөх ёс, зан үйлийн мэдлэг зайлшгүй хэрэгтэй болно. Ийм учраас уг хэллэгүүдийн жинхэнэ утга санааг зөв тайлбарлахад төрөлх монгол хэлтэн зарим хүнд хүртэл амаргүй байдгийн учир ийм байна.

Тэгвэл өөр өөр соёл - хэлтний тухайд тогтвортой хэллэгийн утгын дүйлгийг онооход сонирхолтой ч, бэрхтэй ч асуудалтай алхам тутам тулгардаг гэнэ.

Жишээлбэл:

- *Төрөөгүй хүүхдэд төмөр олгий*
First catch your hare then cook him
Catch the bear before you sell his skin
- *Ямааны мах халуун дээрээ*
Strike while the iron is hot
Make hay while the sun shines
- *Үхрийн сүүлэн дээр хумга*
There is many slips between the cup and the lip
- *Маргаашийн өөхнөөс өнөөдрийн уушиг*
Bird in the hands is worth two in the bush
Better an egg today than a hen tomorrow
- *Хүний авгай томь тогоос, өөрийн авгай тогооны барцул*
The grass is always greener on the other side of the fence
Чужая женишина – лебедь, а своя – горькая полынь степи
- *Өсөхдөө сураагүйг өтөлсөн хойноо сурахгүй*
Хургандаа цадаагүй бол төлгөндөө майлах
Чему Ванька не учился, того Иван Иванович не будет знать
- *Усны эх нь шавартай бол адаг нь булингартай*
Эх нь хээр алаг бол хүү нь шийр алаг
Хэлтэн гүүнээс шувтан унага
Алаг азарганы унага адаглаад таваг цагаан
Ерөөлчийн хүүхэд ерөөлч, хараалчийн хүүхэд хараалч

*От худой курицы, яйца и худые
От худой птицы, и худые песни
Отец рыбак и дети в воду смотр*

Ийм төрлийн жишээг аль ч хэлний баримтаас харьцуулан судалж, сонирхолтой дүгнэлт гаргах боломжтой.

Жишээлбэл, монгол хэлэнд **“Харамч”** хэмээх концептийг *“- хорголоо тоолох, нарийндаа хатах, гарын алга дээшээ нь харуулахгүй, гар татуу, гар чангатай, гаднах нь гэртээ, гэртэх нь гэдсэндээ ороогүй, айлд намар, гэртээ хавар, лонхонд унгаж нохойд зайлж өгдөг”* гэх мэт маш олон хэллэгээр илэрхийлнэ. Гэтэл хятад хэлэнд энэ концептийг **“төмөр тахиа”** гэдэг хэллэгээр илэрхийлдэг нь өндөг өгдөггүй, өдийг нь авч болдоггүй гэсэн ухаарлаас үүдэлтэй гэдэг. Ингэхлээр өөр өөр соёл хэлтэнд нэг зүйлийн концептийг илэрхийлэх арга өөр өөр ч байж болно. Заримдаа ижилдүү ч байж болно. аль нь байсан тэдгээрийн сэтгэлгээний онцлог ба нийтлэг шинжээр нөхцөлдсөн болохыг нарийн шинжлэн тодорхойлох учиртай болно.

Нэгэн зүйлийг тэмдэглэхэд, аль ч хэлний метафорыг ерөнхийд нь ажиглавал хүний зан байдлын сөрөг шинжийн тухай өгүүлсэн метафор тооны хувьд илт илүү байдаг нь бас нэг сонирхолтой асуудал болно. Үүнийг аливаа анамоли буюу гаж үзэгдэл болгон хүний оршихуй, амьдрахуйн саад болж байдаг, сөрөг зүйл учраас түүний учрыг олох гэсэн сэдлээс үүдэн, түүний тайлал болгон нь тухай тухайн сонирхолтой нэршил /метафор/ олон олноор үүсэн хэрэглэгдэх зүй тогтолтойг гэрчилдэг байна. иймээс аналог, анамоли хоёрыг бас тэнцүү харгалзуулан үзвэл танин мэдэхүйн үүднээс сонирхолтой дүймэнгүүд гарах боломжтой байдаг ажээ.

ДҮГНЭЛТ

Хэрэв монголын нүүдэлчдийн соёл иргэншлийн онцлогийг хэлний илэрхийллээр зуучлан судалж байгаа бол уг асуудлын судлагдахуун нь чухам юу байх ёстой юм бэ гэсэн асуулт гарах нь зайлшгүй юм. Тэгвэл ардын үлгэр домог, ерөөл магтаал, туульс, ардын дуу шүлэг зэрэг билиг сургаалын зүйлсээс авахуулаад зүйр цэцэн үг, өвөрмөц, хэвшмэл хэллэг, оньсого таавар зэрэг хэлний тогтвортой илэрхийллүүд юуны түрүүнд судалгааны хэрэглэгдэхүүн болох юм. Учир нь тухайн төрөлх соёл - хэлтний ертөнцийг үзэх үзэл, ертөнцийг таньсан байдал, эртнээс нааш эдүгээ хүртэл бүтээн туурвиж, ашиглаж хэрэглэн, улмаар өвлөн уламжилж ирсэн эдийн болон оюуны соёлын зүйлсийн тухай ухаарал ойлголт, мэдлэг ухаан нь чухам эдгээр илэрхийлэлд л тод томруун тусч хадгалагддаг учиртай байна.

Үндэстний сэтгэлгээний өвөрмөц онцлог бүрэлдэн тогтох эх сурвалж нь олон нөхцөл шалтгаанаас үүдэлтэй байх нь гарцаагүй юм. Тухайлбал, тухайн үндэстний эрт дээр үеэс нутаглан аж төрж ирсэн нутаг газрын тогтоц байршил, түүний байгаль цаг уурын нөхцөл байдал, ус ургамал, араатан жигүүртэн, тэдгээрийн шалгаран зохицсон амьдарлын хэв маяг, байгалийн элдэв үзэгдлийн шинж төлөв зэрэг нь чухал учир холбогдол бүхий нэгэн онцгой хүчин зүйл болох нь эргэлзээгүй юм. Чингээд энэ болгонд эртнээс дасан зохицож, нийгэмшин аж төрж ирсэн тухайн отог омог, угсаатан ястан, улс үндэстэн өвөрмөц соёл, өвөрмөц соёл иргэншилтэй байх ёстой болох нь ч бас эргэлзээгүй юм.

Таван хошуу малыг өсгөн үржүүлж, ашиг шимийг нь боловсруулан, тасралтгүй хүртэж байхад суурилсан амьдарлын нэгэн онцгой хэв маяг нь өнгөцхөн ажиглавал, байгалийн хүчнийг аялдан дагалдаж, дасан зохицсон байдалтай мэт санагдавч чухамдаа хүний нийгэмшилд өсч хөгжихдөө хийсвэрлэж сэтгэх, хэлж ярих онцгой чадварыг цогцлоон эзэмдэгч хүнээс өөрөөс нь үүтгэлтэй, ерөнхийлөн илэрхийлвэл, хүн-байгал, хүн-хүний шүтэлцээ, дэлгэрүүлсхийж хэлбэл, хүн-бодос, хүн-байгалийн үзэгдэл, хүн-амьтан, хүн-мал, хүн-хүний хэрэг явдлын харилцан нөлөөлөл, харилцан шалтгаалалцлын улмаас бий болсон нэгэн *"шинэ"* ертөнц буюу эд-оюуны соёлыг гарвал сурвалж, хувьсал хөгжлийнх нь аль ч талаас авч үзсэн, нэн өргөн дэлгэр, гүн гүнзгий утга учиртай агаад уг асуудлын мөн чанарыг бүрэн дүүрэн тодорхойлж гэвэл наад зах нь *"гүн ухаан, сэтгэл судлал, соёл судлал, хэлшинжлэл"* зэрэг хүнийг нийгэмшсэн бодгаль, олон түмний төлөөлөлийн талаас нь онцлон судалдаг Хүмүүнлигийн ухаануудын уулзвар дээр зөв тайлбарлаж ухаарах боломжтой болох юм.

Бидний өмнө тэмдэглэснээр, хэл-соёл судлалын гол судлагдахуун нь тогтвортой хэллэг байдаг учраас тогтвортой хэллэгийг соёлын тэмдэг-илэрхийлэл болох талаас нь судалвал өөр хоорондоо гарцаагүй харилцан хамаарал бүхий гурван үндсэн асуудал чухал учир холбогдолтой болно.

Үүний нэгдэх гол асуудал бол үндэстний соёлын өвөрмөц байдлын илэрхийлэл болдог хэлц нэгжүүдийн бүрэлдэхүүнийг хэлний нэрлэлтийн сан хөмрөгөөс ялгаруулан тодорхойлох шаардлагатай болно.

Хоёрдох гол асуудал нь угсаатны хэлшинжлэл, хэл-соёл судлалын үүднээс хэл, соёл хоёрын харилцан хамаарлыг судлахдаа тогтвортой хэллэгийн соёлын утгазүйг шинжлэн тодорхойлж, товчоолон тайлбарлах арга, хүрсэн үр дүнд ямар ялгаа, ямар хамаарал байгааг тодруулах явдал юм.

Гуравдах чухал асуудал бол хэл, соёл хоёрын аль алинд нь нийтлэг үйлчилэхүйц аргазүйн талбарыг зөв тодорхойлох явдал юм. Аргазүйн ийм нийтлэг суурьтай болсноор соёлын *"хэл"*-ний тэмдгийн үүргээр харилцаанд сэргэн хэрэглэгдэж, үндэстний соёлын тухай мэдлэг, түүнийг хэлээр илэрхийлэх арга чадамжийг үеэс үед өвлүүлэн эзэмшүүлж байгаа тогтвортой нэгжүүдийг судлан тайлбарлах аргыг боловсруулж ашиглах юм.

Эдгээрээс нэлээд чухал нь хэлний хэлц нэгжийн ихэнхэд нь тухайн хэлийг төрөлх хэлээ болгон харилцаж ирсэн үндэстний соёлын өвөрмөц онцлог тусч илэрсэн байдгийг судлан тодорхойлох явдал онцгой ач холбогдолтой юм.

Үүнээс үүдэж хэл-соёл судлалын асуудлыг авч үзэхдээ түүний агуулга, мөн чанар, ач холбогдолд шууд хамаарах дараах түлхүүр ойлголтуудад зайлшгүй тулгуурлах ёстой гэж үзэж байна.

Үүнтэй уялдаад **соёлын дадхал, соёл-хэлний ижилсэх шинж, соёл-хэлний чадамж чадвар, соёлын оногдохуун, соёлын хамсмал утга, соёлын бичвэр, соёлын (тухай) мэдлэгийн сан, соёлын тайлал дохио, соёлын бэлгэ тэмдэг** зэрэг олон ойлголтыг тус бүр ялган авч үзэх учиртай болох юм. Эдгээр нь уг асуудлын хүрээнд судалгаа шинжилгээ явуулах *судалгааны хэл* (метаязык) нь юм.

Монгол нүүдэлчдийн сэтгэлгээний өвөрмөц хэв шинж нь тэдгээрийн уламжлалт соёл, зан үйлээс үүтгэлтэй байх нь зайлшгүй юм. Үүнийг судлан тайлбарлахын тулд монгол газар шороон дээр таван хошуу малыг амьдарлагынхаа үндэс болгон эртнээс нааш аж төрж ирсэн нүүдэлчид ертөнцийг хэрхэн үзэж, яаж ойлгосон нь тэдний ердийн

харилцаанд яаж илэрч байдгийг хэлнийх нь баримтаас тунгаан нягталж үзэх ёстой болно.

Хэлний ийм баримт нь элдэв бүтэцтэй зүйрлэсэн хэллэг, зүйр цэцэн үг, өвөрмөц хэллэгт тодорхой туссан байдгийг иш үндэс болгож байна. Ийм хэллэгүүд үүсч хэрэглэгдэх учир шалтгаан нь нэгдүгээрт, монгол орны цаг уур, газар нутгийн тогтоц байршил, ан амьтан, ус ургамал, таван хошуу мал, түүний зан араншин зэргийг шууд тусгаж хэлээр илэрхийлсэн онцлог, хоёрдугаарт, түүнийг үлгэр болгож, хүний зан ааш, сэтгэлийн байдал шинжийг тодорхойлох арга хэрэглүүр болгосон онцлог нь судлаачийн анхаарал татах болжээ.

Нүүдэлчдийн сэтгэлгээг судлахдаа Хүн-байгаль, Хүн-мал, Хүн-хүнтэй харьцах, харилцах онцлог гэсэн гурван үндсэн айг юуны урьд баримжаа болгож үзэх нь зүйтэй байна. Ийм харилцааны явцад үндэстний өвөрмөц ухамсар, сэтгэлгээний тогтвортой хэв маяг бий болдог байна. Үндэстний нийгэмшсэн ухамсар төлөвшихөд байгалийн юм үзэгдлийг тусган ухаарсан сэтгэхүй, сэтгэлгээний тогтсон хэв маяг (*стереотип*) чухал учир холбогдолтой байх юм. Сэтгэлгээний тогтсон хэв маяг нь тогтсон жишиг хэмжүүр (*эталон*) -ээр илэрдэг. Үндэстний сэтгэлгээний онцлогийг тодорхойлохын тулд хэлний гарын дор байгаа ганц нэг жишээг авах биш, сэтгэлгээний агуулгыг бүрэн тодорхойлж чадах багцалмал мэдлэгийг төрөл зүйлээр нь айчилж, түүнд хамаарах хэллэг, хэлмэлийг аль болох шавхан түүвэрлэсэн жишээг судалгааны хэрэглэгдэхүүн болгох ёстой гэсэн аргазүйг баримтлах учиртай гэдгийг энд онцлон тэмдэглэж байна.

НОМ ЗҮЙ

- Баянсан.Ж. (2002) Соёл, Хэл, Үндэстний сэтгэлгээ. Улаанбаатар.,
- Баянсан.Ж. (2004) Аномали ба Метафор // МУИС.МХСС. Монгол судлалын Эрдэм шинжилгээний бичиг. Боть XX1(220). Улаанбаатр.,
- Ж.Баянсан. (2004) Тогтвортой хэллэгийн утгыг тайлбарлах асуудалд. // МУИС.МХСС. Монгол судлал, эрдэм шинжилгээний бичиг. Боть XXII(227), Улаанбаатар.,
- Ж.Баянсан. (2004) Тогтвортой хэллэгийн утгын когнитив шинж. МУИС.МХСС. Монгол судлал. Эрдэм шинжилгээний бичиг. Боть. XXIII (328) Улаанбаатар.,
- Баянсан.Ж. (2009) Хэлний соёл судлал нь монгол судлалын шинэ парадигм мөн. // МУИС. Монгол судлал, эрдэм шинжилгээний бичиг. боть XXX. х.,41-49, Улаанбаатар.,
- Баянсан. Ж. (2010) Хийсвэрлэл бол хэл, соёлын харилцан хамаарлын мөн чанарыг таньж мэдэх гол арга зарчим болох нь. // Хэл зохиол судлал. Боть II(34), х., 26-31, Улаанбаатар.,
- Телия В.Н. (1996) Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва.,
- Фразеология в контексте культуры. (1999) Москва.,
- Маслова В.А. (2001) Лингвокультурология. Academia, Москва.
- Корнилов О.А. (2003) Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. ЧеПо, Москва.,
- Красных В.В. (2002) Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. “Гнозис”, Москва.,
- G. Lakoff and M. Johnson. (1980) *Metaphors We Live By*. Chicago.,

- Paul Ricoeur. (1997) *The Rule of Metaphor: Multi-disciplinary studies of the creation of meaning in language*. Routledge, London
- Claire Kramsch. (2001) *Language and Culture*. Oxford University Press.
- Chang Zonling. (2004) *Comparative in language & Culture*, Ocean University Press.,
- Chang Zonling. (2005) *Cognitive Studies in language & Culture*, Ocean University Press:Qingdao.,
- Zhang Ailing, Chong Ching Da Hue. (2003) *Intercultural Communication*, Chu Ban She.,
- Ungerer F, Schmid N.J. (2001) *An Introduction to Cognitive Linguistics*. Foreign language Teaching and Research Press.,
- Judith N.Martin, Thomas K. Nakayama. (2009) *Intercultural Communication in Contexts*. Foreign language Teaching and Research Press, Beijing.,
- Zoltan Kovecses. (2006) *Language, Mind, and Culture*, Oxford university press.,
- Nancy Bonvillain. (2003) *Language, Culture, and Communication: The Meaning of Messages*. Upper Saddle River, New Jersey.,
- Stephen C. Levinson. (2008) *Space in language and Cognition: Exploration in Cognitive Diversity*
- William A. Foley (2001) *Anthropological Linguistics. An Introduction*. University of Sydney.,

SUMMARY

In this article, author discusses cultural and civil feature's studies of nomadic Mongols, in other words, provides a lingua-culturology in-sight to Mongolian language through the stability expressions such as traditional tales and legends, eulogies, epics, folk poems and songs, as well as proverbs, idioms, phrases, puzzles, metaphors and metonymy. Thus, interpreting metaphor examples requires understanding several aspects of the national mentality.

The fundamental basis for creating those is closely related with dwelling area, geographical landscape, natural and weather conditions, plants, animals, style of living and various natural phenomena.

Metaphor study is on the intersection of different sciences such as culturology, psychology, theory of cognition, cultural anthropology, socio-cultural anthropology and ethnography; hence theirs respective research methodologies and results are utterly applicable.

The main criterion for successful study of the nomadic mentality is comprehension of three basic categories: *man and nature*, *man and animals*, *man and people*. From intermingling of these, the national soul and stereotypes are born. These two are driving forces behind establishing the socio-fundament for civilized society on basis of comprehending natural environment. The stereotypes are represented through a stable merit called etalon.

National mentality features cannot be defined solely on examples of singular use, but based on wholesome definition of its mental content, the category of its content, corresponding phrases, metaphors and metonymy. Only entire encompassment of these can prove authenticity of the research method, as according to the study.